- דו"ח תמצית -
הפער בין רמת ידיעת השפה העברית לבין הרמה הנדרשת להשתלבות טובה באקדמיה ובתעסוקה בקרב צעירים בני החברה הבדואית בנגב

פרופ' ארנון אדלשטיין, יניר שמעון, גלי מיכל חנן, יעל גורן |
מכון מחקר+ זוויות דיאלוג חכם

המחקר הוא חלק מסדרת מחקרי אפקטיביות והעמקה אודות
תוכנית החומש 1279 לפיתוח כלכלי חברתי
בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב 2022-2026 אשר בוצעו
בשיתוף האגף לפיתוח כלכלי חברתי בחברה הבדואית בנגב

מאי 2025 ט.ל.ח

תודתנו נתונה לכל אלה שהשתתפו בהכנה ובייעוץ בביצוע המחקר, ובמיוחד לאגף לפיתוח חברתי כלכלי של החברה הבדואית בנגב ולחברי ועדת ההיגוי. תודה מיוחדת לעבדאללה אלגרגאוי בסיועו להגעה לחלק ממשתתפי המחקר.
כמו כן, תודה רבה למשתתפי המחקר מהחברה הבדואית שפינו מזמנם היקר כדי לספק תובנות למחקר בנושא חשוב זה.

מכון מחקר+ זוויות דיאלוג חכם
טלפון: 054-3603636; 054-2006185
office@muniplus.co.il | muniplus.co.il

אייר תשפ"ה | מאי 2025

תקציר

מחקר זה נערך על ידי מכון מחקר+ מבית זוויות דיאלוג חכם לבקשת האגף לפיתוח כלכלי-חברתי בחברה הבדואית בנגב לבחינת הפער בין רמת ידיעת השפה העברית לבין הרמה הנדרשת להשתלבות טובה באקדמיה ובתעסוקה בקרב צעירים בני החברה הבדואית בנגב.

לשפה הערבית בישראל יש מעמד מיוחד, אך מרבית ההתנהגויות האנושיות, כולל תעסוקה, לימודים ובידור נעשים בשפה העברית. לכן, עבור המיעוט הערבי בישראל, ובכללו החברה הבדואית, העברית הינה שפה שנייה, ולצורך השתלבות מיטבית בחברה הישראלית ישנה חשיבות מכרעת ללמידתם את השפה ולשליטה בה.

בפני מערכת החינוך ניצב אתגר לקידום החברה הבדואית מבחינה תעסוקתית-כלכלית-חברתית ולצמצום הפערים. אחת הדרכים להשגת מטרה זו כרוכה בשיפור השליטה בשפה העברית של התלמידים הבדואים, כך שרמת העברית של בוגרי מערכת החינוך תהיה מספקת לכניסה למוסדות להשכלה גבוהה ולשילוב בתעסוקה איכותית. עם זאת, לאורך השנים הישגיהם של התלמידים הבדואים במבחני העברית נותרים נמוכים.

נמצא שאוריינות שפתית מהווה מרכיב חיוני בהשתלבות חברתית וכלכלית של הפרט, וקיים מתאם גבוה בין כישורי שפה בקרב ילדים לבין ההזדמנויות הפתוחות בפניהם בהמשך חייהם בהשכלה גבוהה ובהזדמנויות תעסוקה.

שליטה בשפה הינה תנאי הכרחי להצלחה בהשכלה גבוהה. ברוב החברות, הישגים לימודיים מהווים מסלול עיקרי לקבלת תגמול כלכלי גבוה, צמצום פערים בין קבוצות רוב למיעוט מבחינת הישגים תעסוקתיים וכלכליים וניעות חברתית. בקיאות בשפת הרוב היא חיונית במיוחד עבור אוכלוסיות מיעוט, שכן היא מאפשרת השתלבות מוצלחת בשוק העבודה ובאקדמיה כבר משלב הגשת המועמדות למשרות ותקשורת עם מעסיקים ועמיתים, ואף תורמת לתחושת הביטחון העצמי ולהשתלבות חברתית במקום.

לאור הקשר ההדוק בין ידיעת השפה השלטת להשתלבות כלכלית, מדינות רבות מציעות קורסי שפה ומבחני שפה במטרה לסייע לקליטת מהגרים או אוכלוסיות מיעוט בחברה בצורה טובה יותר.

בישראל שליטה בעברית מאפשרת תקשורת יעילה בין קבוצות שונות באוכלוסייה והינה מנוף לקידום חברתי-כלכלי ולהשתלבות בחברה הישראלית. נמצא ששליטה בלתי מספקת בעברית בקרב החברה הערבית, הינה בעיה חוצת גילים, המתחילה כבר בגיל הרך והשלכותיה נראות בהישגים לימודיים נמוכים ובקשיי השתלבות בהשכלה העל-תיכונית והאקדמית וכן בשוק העבודה.

צעירים אשר עם סיום התיכון אינם בקיאים בשפה העברית, מתחילים את חייהם הבוגרים מנקודת התחלה נמוכה משמעותית משל יתר בני גילם הדוברים עברית שפת אם. אי ידיעת השפה פוגעת בסיכויי ההצלחה באקדמיה, שכן רוב הלימודים האקדמיים בישראל מתנהלים בעברית, וכן נדרשת בקיאות בשפה לניהול התקשורת מול סגל האקדמיה ולהשתלבות בחיים הסטודנטיאליים. גם עבור אלו הבוחרים לרכוש השכלה גבוהה בחו"ל, השפה תהווה חסם כאשר ינסו להשתלב בתעסוקה עם חזרתם לארץ.

הגישות ללימודי שפה שנייה משתנות בהתאם לצרכים ולמאפיינים של החברה ובהתאם לרוח התקופה ולשינויים ביחסים בין קבוצת המיעוט למוסדות השלטון ולקבוצת הרוב. מודל מרכזי לעניין זה פותח על ידי אירופה.

המודל מתבסס על תפיסה רחבה של שימוש בשפה ולמידתה ומציג עקרונות מנחים, אך מאפשר גמישות והתאמה תרבותית. שיטת הלמידה וההוראה המוצעת רלוונטית לכל העוסקים בלימוד ורכישת שפה זרה וניתן ליישמה על ידי התאמות החל מהגיל הרך וכלה בחינוך למבוגרים.

עיקרי עקרונות המודל הינם: שש רמות שליטה בשפה; מיומנויות שפה: דיבור, האזנה, קריאה וכתיבה; גישה מעשית: היכולת להשתמש בשפה במצבים מעשיים ויומיומיים; למידה ממוקדת משימות: למידה דרך ביצוע משימות מציאותיות בשפה הנלמדת; הערכה עצמית: מתן כלים ללומדים להעריך את התקדמותם; גמישות: התאמה לצרכים ולמטרות שונות של לומדים ורב-תרבותיות: הדגשת חשיבות ההבנה התרבותית בלמידת שפה. מודל זה אומץ אף מחוץ לגבולות האיחוד האירופי ואף התקבל לאחרונה בישראל.

מערכת החינוך הבדואית הפורמלית הינה חדשה יחסית ועל אף חוק חינוך חובה והרחבתו לגיל הרך, כ-20% מהילדים הבדואים בגילי 3-5 אינם נמצאים במסגרות. ביישובים הלא מוסדרים המצב אף חמור יותר, שם מוערך כי כ-50% מהילדים בגילים אלו אינם רשומים למסגרות כך נוצר בסיס לפערים בין התלמידים הבדואים לתלמידים בשאר האוכלוסייה, כבר מהגיל הרך.

בתי הספר הבדואיים נמצאים הרחק מאחור לעומת מערכת החינוך העברית בכל ההיבטים, החל בתשתיות וכלה באיכות בתי הספר: מחסור חריף בכיתות לימוד במתקני לימוד תקינים, מחסור באמצעים טכנולוגיים, מחסור בכוח אדם (כולל צוותי הוראה, מנהלים, מפקחים, שירותי עזר מקצועיים), חוסר במעורבות הורים ותמיכה קהילתית וחוסר מוטיבציה ללימודים והבנת חשיבותם של הישגים לימודיים. נוסף על כך התלמידים הבדואים עומדים בפני חסמים חברתיים כמו מצב סוציו-אקונומי נמוך, חוסר ביטחון תזונתי, תשתיות לקויות בבתים וביישובים ותופעות אלימות.

מתוך הבנה זו של גורמי הרקע של החינוך הבדואי והחסמים הרבים העומדים בפני תלמידיה, המחקר מתאר במפורט מספר גורמים מרכזיים הקשורים לרמת הבקיאות הנמוכה בעברית בחברה הבדואית, ביניהם: חשיפה מועטה לעברית, חסם אידיאולוגי, חוסר אוריינות שפתית בגיל הרך, הכשרת מורים, איכות המורים ואיכות ההוראה, שיטת ההוראה ופערים בדרישות של מערכת החינוך מול ההשכלה הגבוהה.

יש מידע מקיף על חסמים ללימוד עברית בקרב ערבים בישראל, וכן ישנה התייחסות לבעיות בחינוך הבדואי. מחקר זה מבקש להתעמק בחסמים של לימוד העברית בחברה הבדואית בפרט, שהינה בעלת מאפיינים ייחודיים לעומת שאר החברה הערבית ומשבר השפה בקרבם חמור יותר.

התלמידים הבדואים הם החלשים ביותר מבין כלל התלמידים. הישגיהם במבחני המיצ"ב, במבחנים בינלאומיים ובשיעורי הזכאות לבגרות הם הנמוכים ביותר, גם בהשוואה לקבוצות אחרות בחברה הערבית. גם בהמשך דרכם כצעירים בחברה, שיעור השתלבותם בהשכלה גבוהה ובשוק העבודה נמוך מכלל החברה בישראל. החברה הבדואית מתאפיינת באחוזי אבטלה גבוהים ובשיעור גבוה של חוסר מעש בקרב צעיריה.

אמנם קיימת מגמת עלייה בזכאותם לבגרות, , עם זאת לפי המידע שהוצג בוועדה המתמדת, לא חל שינוי משמעותי בשיעור העומדים בתנאי הסף הכניסה לאקדמיה. באשר למבחני הבגרות, ב-2022 כ-85% מתלמידי כלל החינוך הערבי ניגשו לבגרות בעברית (3 יח"ל/ 5 יח"ל). בחברה הבדואית, מקרב התלמידים שניגשו לבגרות בעברית, 64% נבחנו ברמה של 3 יח"ל ו-36% ברמה של 5 יח"ל, בדומה לממוצע של כל התלמידים דוברי הערבית. מבין התלמידים שניגשו לבגרויות בעברית בשנה זו, מעל 90% עברו את הבחינה ברמה של 3 יח"ל (עם ציון ממוצע של 68.6) ו-100% עברו את הבחינה ברמה של 5 יח"ל (עם ציון ממוצע של 80.8.)

עם זאת, בחינת הבגרות בעברית אינה משקפת מהימנה את רמת הידע בעברית, בעיקר בשפה הדבורה, ואין בה כדי להבטיח רמת עברית מספקת כדי לעבור את בחינות העברית בכניסה לאוניברסיטאות ולהשתלב בסביבה המתנהלת ברובה בשפה העברית זהו חסם משמעותי בקבלה להשכלה גבוהה, העומד גם בפני אלו אשר מסיימים את לימודיהם במערכת החינוך עם תעודת הצטיינות.

בחודש מרץ 2022 התקבלה החלטת ממשלה 1279 - תכנית חומש שלישית לקידום אוכלוסיית הבדואים בשנים 2022 - 2026. בתחום החינוך הוטל על משרד החינוך, האגף לפיתוח כלכלי חברתי של החברה הבדואית בנגב ואגף התקציבים במשרד האוצר לגבש "תכנית אב פדגוגית למערכת החינוך בחברה הבדואית בנגב אשר תגובש על בסיס ראייה ארוכת טווח, תגובה ביעדים, מדדים ומנגנוני תקצוב מבוססי תוצאות, תושתת על החזון לפיו מערכת החינוך תכין את בוגריה להשתלבות מיטבית בשוק העבודה ובחברה הישראלית בכלל ותקדם את המוביליות החברתית, תוך שמירה על מורשתה, זהותה וערכיה של החברה הבדואית". באופן ספציפי הוגדר כי יש לפעול לשיפור הידע והאוריינות השפתית בעברית. תוכניות הלימוד לחינוך הבדואי משותפות עם החינוך הערבי הכללי. תוכניות ללימוד עברית מופעלות ברצף מהגיל הרך ועד לסיום התיכון.

בהתאם לתוכנית החומש הייחודית לחברה הבדואית בנגב, כפי שתואר לעיל, ישנה התייחסות ייחודית ללימוד עברית לתלמידים בדואים. בוועדה המתמדת שהתקיימה מתוקף החלטה 1279 ב-2024 הוצגו ארבעה יעדים בתחום: קידום העברית בכל הרצף הגילי; קידום השפה העברית המדוברת בחטיבות הביניים ובתיכונים: קידום השפה העברית לתלמידי התיכונים לקראת שילובם בתעסוקה ובמוסדות האקדמיים; שיפור איכות הוראת העברית.

לצורך השגת יעדים אלו, הוחלט על מספר תוכניות תוספתיות, אשר כל אחת מיועדת לתת מענה לקהל יעד אחר. הגישה הפדגוגית-מקצועית להוראת העברית במשרד החינוך נמצאת בתהליך מעבר מתפיסתה של הוראת העברית בחברה הערבית כתחום ידע, להוראת העברית כשפה תקשורתית ושימושית. לפי המופיע באתר משרד החינוך, ובהתאם להצעת מחליטים שהגיש שר החינוך בנושא מתווה לתוכנית אסטרטגית לקידום השפה העברית בחברה הערבית, בשנת הלימודים הקרובה 2024/2025, משרד החינוך יפעל להטמעת תכנית ללימוד עברית לפי המודל האירופי CEFR (מהא"ם). תכנית לימודים זו מאמצת גישה מכוונת לפעולה ומותאמת, יותר מתוכניות עבר, להתמודדות עם מורכבות התקשורת ולשימוש בשפה במציאות היומיומית (משרד החינוך, 2024 ;נוי ובניטה, 2024).

המחקר הנוכחי ביקש לבחון אם ומהם השינויים שחלו בלימודי העברית בבתי ספר תיכוניים בחברה הבדואית בנגב. ממצאי המחקר מראים, שלמעשה, לא חל שינוי משמעותי כלשהו בתפיסת החשיבות של לימודי העברית בקרב החברה הבדואית, וכתוצאה מכך גם לא חל שינוי משמעותי ברמת המורים הבדואים המלמדים עברית.

ממצאי המחקר מראים על קיומם של כמה חסמים עיקריים שלא נפתרו: רמת המורים וההוראה של השפה העברית נמוכים מאד. שיעורי העברית נערכים בערבית. החשיפה לשפה הדבורה היא קטנה מאד ונעשית דרך התוכניות התוספתיות הנתקלות בקשיים בגלל תשתיות תחבורה, אינטרנט ומחשוב, בעיקר ביישובים מסוימים. בנוסף, התוכניות התוספתיות לא זמינות לכל התלמידים בצורה שוויונית.

עיקר הבעיה בהוראת העברית היא שהמורים אינם יודעים כיצד ללמד עברית כשפה שנייה, ומעטים מהם יכולים ומוכנים להתמודד עם השפה המדוברת. כך יוצא שהחשיפה לעברית בין כתלי בית הספר נמוכה ומוטעית לא פעם. בנוסף, הפערים אינם מתחילים בתיכון, אלא כבר במסגרות החינוך המוקדמות יותר.

אם כן, ניתן היה לצפות, כפי שהמודל האירופאי מציין, שתהיה חשיפה מעצם הקרבה לחברה היהודית בדרום. אולם, הממצאים מראים שכמעט ולא קיימת חשיפה שכזאת מכמה סיבות: מרבית השירותים הנדרשים מצויים בחברה הבדואית ועל-כן אין דחף או צורך לצאת מהיישוב אל עיר יהודית ולהיחשף לשפה העברית. רשתות חברתיות שהיו יכולות לעודד שיח בעברית או שיח דו לשוני מתקיימות בערבית ומורידות את הנחיצות בידיעת העברית.

לעתים נמצא שאבות מעודדים את ילדיהם ללמוד עברית, אך ברוב המקרים מדובר על עברית מדוברת ברמה הנמוכה, המאפשרת לקיים דברים פשוטים ולא מדובר על עידוד הילדים ללמוד שפה ברמה גבוהה לשם לימודים אקדמיים.

אם לא די בכך, אולי על רקע מלחמת חרבות ברזל, חלק מהמרואיינים (ילדים והורים), אינם מרגישים שייכות לחברה הישראלית ואינם מעוניינים ללמוד את שפת היהודים-עברית. ואף נטען כי יצא פסק הלכה בנושא.

ניתן היה להניח שחשיפה לדמויות לחיקוי היו מעודדות תלמידים לחקות אותן, אך נראה שאין חשיפה משמעותית לדמויות כאלה למרות חשיבותה.

לצערנו, ממצאי המחקר מצביעים על מוטיבציה נמוכה וקשיים בדרך ללימוד השפה העברית ברמה גבוהה. ישנם מקרים מועטים בהם ישנם מורים צעירים דוברי עברית בעלי מוטיבציה גבוהה, הורים משכילים המעודדים את ילדיהם לרכוש את השפה העברית וילדים בעלי אופק תעסוקתי-חברתי שדורש שליטה בעברית ברמה גבוהה. אולם, בהיעדר חשיפה לשפה העברית הן בבית הספר והן בשעות הפנאי, מהווים גורמים שלא רק מהווים חסם אלא אפילו מכשילים מהלכים להטמעת השפה העברית בחברה הבדואית.

המלצות

<u>הוראת עברית</u>

- קיום שיעורי עברית בשפה העברית בלבד והעסקת מורים לעברית אשר עברו הכשרה ללמד עברית
- עידוד מוסדות להכשרת מורים לפתוח מסלולים להוראת עברית כשפה שנייה
- הגברת גיוס של מורים לעברית דוברי עברית שפת אם על ידי תמריצים והרחבת תוכניות תוספתיות למסגרת שיעורי העברית באופן קבוע או לפחות כשלב מעבר עד שבתי הספר יבססו את לימוד העברית במסגרתם
- מתן דגש על תוכנית הלימודים החדשה ועידוד שימוש בשיטות למידה חדשניות ומתן משימות פעולה הנדרשות בחיי היומיום בשפה העברית לעידוד שפה שימושית ורלוונטית
- חשיפה ולימוד עברית מגיל צעיר על מנת למנוע פערים בידע בשלב מאוחר יותר
- חיזוק לימוד השפה הערבית בגיל הרך לביסוס אוריינות שפתית שתהווה תשתית ללימוד השפה העברית כשפה שנייה
- הקמת מנהיגות מורית וחיזוקה מהחברה הבדואית עצמה (אשר מתחילה לצמוח)
- פיתוח תכנים מעניינים בלימוד השפה שיעודדו את המוטיבציה לרכוש את השפה מגיל צעיר ופיתוח סביבה אינטראקטיבית בית ספרית (בכיתה, במסדרונות, בחצר) לעידוד לימוד השפה

<u>חשיפה לעברית</u>

- קיום ותגבור מפגשים חברתיים מתמשכים בין יהודים לבדואים במסגרת דו-לשונית במסגרת בית הספר ומחוצה לה: חוגים, שיח פוליטי, קייטנות, ספורט, מגמות על אזוריות
- יציאה מאורגנת לעיר יהודית קרובה וקבלת משימות מחיי היומיום לביצוע על ידי תלמידים
- פיתוח רשתות חברתיות דו-לשוניות

מודעות הורית

- פיתוח מודעות הורית לחשיבות לימוד העברית של ילדיהם ברמה אקדמית
- מפגשי הורים ותלמידים עם דמויות בוגרות בדואיות שהצליחו באקדמיה, הייטק ותעשייה במסגרת בית ספר ומחוצה לה
- קורסי עברית מדוברת למשפחות (הורים וילדים) לעידוד חשיבות העברית וחיבורה לקהילה

פיקוח ושיתופי פעולה

- יצירת מנגנוני פיקוח משמעותיים נוספים מצד משרד החינוך על מנהלי בי"ס ומורים לעברית, ובפרט על מינוי מנהלים
- פיקוח רב יותר של המנהלים על מורי העברית, ובפרט על מורים חדשים כגון בחינת עמידה ביעדים והליך נכון של הלמידה בכיתה אחת לתקופה וליווי צמוד יותר לשיפור תהליכי הלמידה
- לחייב מורים לעברית לעבור את מבחני הבקיאות באופן תקופתי כקריטריון לקבלה להוראת עברית
- יצירת חיבורים בין המשרד לרשויות המקומיות לשם יצירת קהילה תומכת בקידום העברית באופן דיפרנציאלי לכל רשות
- מינוי רפרנט שמגיע מתוך הדיסציפלינה או מפקח לשפה העברית לחטיבות ולתיכונים הכפוף למחוז או למטה שיקשר בין המפמ"ר לבין המטה והמחוז, יעקוב אחר הקורה בשטח וידווח תקופתית למחוז ולמטה ויתכלל את כלל הנושא

המלצות נוספות

- עיסוק במסגרת בתי הספר בנושא פיתוח זהות של בן העדה הבדואית החי בחברה ישראלית וזיקתו לשתי השפות
- לערוך מחקר אורך שיבחן האם חלו שינויים בהתאם להמלצות, מהם השינויים שחלו ובאיזו מידה